

Munich Personal RePEc Archive

Agro-food governance - content, components, assessment, and quality in Bulgaria

Bachev, Hrabrin and Ivanov, Bozhidar

Institute of Agricultural Economics, Sofia

July 2024

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/121491/>
MPRA Paper No. 121491, posted 01 Sep 2024 16:02 UTC

АГРО-ХРАНИТЕЛНИ ГАВЪРНАНС – СЪЩНОСТ, ЕЛЕМЕНТИ, ОЦЕНКА, И КАЧЕСТВО В БЪЛГАРИЯ¹

Храбрин Башев², Божидар Иванов

Институт по аграрна икономика, София

Резюме: Водят се интензивни дебати за значението и качеството на агро-хранителния гавърнанс, които не са отминали и България. В българският език няма подходящ превод за governance, и се използват множество неточни термини като управление, мениджмънт, ръководене, дирижиране, уредба, режим и т.н. За да се разкрие по точно същността на тази категория и избегнат недоразумения с изследователи в други области, в статията се използва понятието гавърнанс. Адаптира се методологията на Новата институционална икономика и предлага холистичен подход за адекватно разбиране на агро-хранителния гавърнанс и за оценка на неговото качество. Агро-хранителният гавърнанс се определя като сложна система с пет основни компонента: (1) аграрни и свързани агенти, (2) средства (правила, форми и механизми), които управляват поведението, дейностите и взаимоотношенията на агентите, (3) процеси и дейности, свързани с вземането на управленски решения, (4) специфичен обществен ред, произтичащ от процеса на гавърнанс, и (5) резултати от функционирането на системата по отношение на реализацията на целите за устойчиво развитие. За оценка на качеството на агро-хранителния гавърнанс се обосновава многомерна йерархична система от принципи, критерии, показатели и референтни стойности за добър гавърнанс. Първоначалната оценка на качеството на агро-хранителния гавърнанс в България, на база експертни и статистически данни, показва че то е на средно (европейско) ниво. По отношение на устойчивост качеството е на добро ниво, докато по отношение на процеси, средства и ред е на задоволително ниво. Най-силните страни на агро-хранителния ни гавърнанс са по отношение на справедливост и солидарност, и добре функциониращ публичен сектор, а най-слаби в участие на заинтересованите страни и ефективност на частния сектор.

Ключови думи: гавърнанс; агро-хранителна система; качество; оценка

JEL codes: Q12, Q18, Q56

¹ Разработката е направена с финансовата подкрепа на Фонд научни изследвания, проект „Механизми и форми на аграрното управление в България“, Договор № КП-06-Н56/5 от 11.11.2021г.

² Corresponding author email: hbachev@yahoo.com

Въведение

Значението на гавърнанса (Governance)³ и въпросът за ефективността на различните механизми и форми на гавърнанс винаги са били в центъра на съвременния икономически анализ на аграрния и хранителен сектор. През последните години се правят „нови“ интензивни дебати относно съдържанието и ролята на гавърнанса на агро-хранителните системи, включващи политици, мениджъри на ферми и агро-бизнес, професионални организации, групи по интереси, международни организации, изследователи и обществеността като цяло (Bachev, 2024; Bers et al., 2019; Canfield et al., 2021; Cotula, 2022; Dring et al., 2023; Dongyu et al., 2022; FAO, 2023; FMECD, 2023; Leeuwis et al., 2021; Miranda et al., 2021; Shah and Riemer, 2023; Termeera et al., 2018; UN, 2023; Yap, 2023). Едновременно с това се наблюдава огромен ръст в броя на публикациите на учени в различни дисциплини относно различни аспекти на гавърнанса на аграрния и хранителен сектор по целия свят (Herrera, 2023; Hospes and Brons, 2016; Gillespie and Nisbett, 2019; Liljeblad and Kennedy, 2018; Martínez and Rivera, 2018; Miranda et al., 2021; Shah and Riemer, 2023; Terziev et al., 2018; Torres-Salcido and Sanz-Cañada, 2018; Vignola et al., 2021; Vinnari and Vinnari, 2019). Този нарастващ интерес е свързан с „новите“ предизвикателства, свързани с агро-хранителната сигурност и безопасност, неравенството в разпределението, силовите позиции на агентите, опазването на околната среда, изменението на климата и др. и подчертаната необходимост от „трансформация на агро-хранителната система“ (Canfield et al., 2021; Chen et al., 2021; Shah and Riemer, 2023; FAO, 2023; FMECD, 2023; Gillespie and Nisbett, 2019; Leeuwis et al., 2021; Vignola et al., 2021; UN, 2023).

Понастоящем има принципно разбиране, че качеството на гавърнанса е критичен фактор, който (в голяма степен) предопределя състоянието на агро-хранителните системи, и техния потенциал, предизвикателства и перспективи на развитие (Bachev, 2023a,b; Martínez and Rivera, 2018; Yap, 2023). Също така се подчертава, че гавърнансът е нещо, което в значителна степен предопределя способността на агро-хранителната система да се трансформира в отговор на съвременните предизвикателства (Cotula, 2022; Delaney et al., 2018; Yap, 2023). Това от своя страна предполага, че самият гавърнанс може да „се управлява“ и е „нещо“, което може да бъде подобро от „някаго“ или „някак си“.

Въпреки това обаче, няколко скорошни ревюта на гавърнанса на агро-хранителни системи установиха, че той е недостатъчно проучен и има „множество изследователския въпроси на дневен ред“ (Bers et al., 2019; Delaney

³ В българският език няма подходящ термин за „пълно“ характеризирани в категорията Governance, като се използват различни недобре отразяващи същността ѝ преводи – управление, мениджмънт, ръководене, дирижиране и т.н. За преодоляване на този „проблем“, в предишна публикация (Bachev, 2023a) предложихме да се ползва и на български оригиналната дума Гавърнанс, каквато практика вече има в страната сред специалистите в тази област, в медиите и в (по)широката управленческа практика.

et al., 2018; Hospes and Brons, 2016; Oñederra-Aramendi et al., 2023; Vignola et al., 2021; Yap, 2023). Все още няма общ подход за определяне на съдържанието и компонентите на системата за агро-хранителен гавърнанс и приемлив подход за цялостна оценка. Повечето изследвания в тази област са на концептуално ниво и следват уни-дисциплинарната традиция на икономиката, мениджмънта, социологията, политическите или правните науки. Освен това проучванията обикновено са ограничени до определено ниво или форма на гавърнанс (публично, корпоративно, градско, международно, и т.н.), определена социална (икономическа, екологична, здравна и т.н.) цел или приоритети на отговорните (управленчески, донорски, изпълнителни, заинтересовани, и т.н.) организации. Нещо повече, оценките на агро-хранителния гавърнанс са предимно качествени, непълни или с произволно избрани показатели. В системите за оценка се използват специфични индикатори в зависимост от прилагания подход, типа на агро-хранителната система (снабдителна верига; географски или административен район; фермерство, дистрибуция на храни и др.), функционалната област (доставка на суровини, управление на околната среда и отпадъците и т.н.) или критичните ресурси (вода, земя, иновации, и др.). Всичко това предизвиква объркване и противоречия, и възпрепятства процеса на разбиране и подобряване на управлението на агро-хранителния сектор.

Тази статия се опитва да отговори на два важни академични и практически (насочени към подпомагане на агро-бизнеса и аграрните политики) въпроса, свързани с агро-хранителния гавърнанс: как да се дефинира системата за агро-хранителен гавърнанс и как да се измери колко добра е тя. Предлага се холистичен Добри-Агенти-Средства-Процеси-Ред-Устойчивост (ДАСПРУ) подход за адекватно разбиране на системата за агро-хранителен гавърнанс и за оценка на нейното качество, който се базира на постиженията на интердисциплинарната Нова институционална икономика (Coase, 1998; Furubotn and Richter, 2005; Ostrom, 2009; North, 1991; Williamson, 2005). Значимостта и приложимостта на представения нов подход се демонстрирана чрез оценка на качеството на аграрния гавърнанс в България.

Дефиниране и компоненти на системата за агро-хранителен гавърнанс

В съвременните условия терминът гавърнанс широко се използва в множество значения, от гавърнанс на отделна транзакция до гавърнанс на глобалните дела. Терминът се счита за добре познат и много задълбочени изследвания върху агро-хранителния гавърнанс дори не го дефинират (James et al., 2011; Sykuta, 2010). В същото време много учени в областта на гавърнанса посочват, че това е обща, сложна, многостранна концепция, което е „трудно прецизно да се дефинира“ (Ali 2015; Fukuyama, 2016; Higgins and Lawrence, 2005; Scmitter, 2018; Vymětal, 2007).

От друга страна, агро-хранителния гавърнанс се дефинира и разбира „лесно“, тъй като това е гавърнанс (свързан с) на агро-хранителната система(и). Тъй като не съществува една единствена, а различни видове агро-хранителни системи, няма „единен“ агро-хранителен гавърнанс, а система от множество специфични гавърнанси на отделни агро-хранителни системи (Bachev and Ivanov, 2024). Например, съществува гавърнанс на определена агро-хранителна верига, като кафе, справедлива търговия, органично българско кисело мляко и т.н.; гавърнанс на основен компонент на агро-хранителната система, като земеделие, преработка, дистрибуция и др.; гавърнанс на агро-хранителната система в конкретен географски или административен регион, като глобален север, Европейски съюз, градски и т.н.; гавърнанс на конкретна функционална област на агро-хранителната система, като доставка на суровини и материали, управление на риска и околната среда и др. Въпреки това обаче, все още продължават дискусиите относно компонентите и границите на самата агро-хранителна система, което допълнително усложнява разбирането на нейния гавърнанс (Bers et al., 2019; Delaney et al., 2018; Hospes and Brons, 2026; Yap, 2023; Vignola et al., 2021;

Агро-хранителният гавърнанс е част от социалния гавърнанс и следва да притежава общите характеристики на гавърнанса, които първо трябва да бъдат идентифицирани (Bachev, 2023a). На следващо място, анализът на агро-хранителния гавърнанс и оценката на неговото качество трябва да следват единен подход (принципи, критерии и т.н.), независим от спецификата на изучаваните агро-хранителни (под)системи. Трябва да се има пред вид и това, че съдържанието на термина гавърнанс и неговите форми непрекъснато се развиват, в резултат от развитието на теорията и на практиките на агробизнеса и политиките. Така например, възникването и развитието на Новата институционална икономика и Икономиката на Гавърнанса дава възможност за ново и по-пълно разбиране и анализ на същността, ефективността и логиката в развитието на многообразните икономически организации в аграрната сфера (ферми, фирми, договорни форми, кооперативни и т.н.) (Bachev, 2012). Успоредно с това еволюцията на аграрната политика и практика дава многочислени примери за институционална иновация, която трябва да бъде „обяснена“ – многообразни форми на вертикална и хоризонтална интеграция, разнотипни коалиции, нови форми на обществена интервенция (необвързана подкрепа,

кръстосано съответствие и позеленяване на ОСП на ЕС, разнообразни форми на обществено-частно партньорство и др.), фундаментална институционална модернизация посредством въвеждане и санкциониране на нови права и ограничения на собственост (върху интелектуални аграрни продукти, природни ресурси и екосистемни услуги, производствени процеси и технологии и т.н.).

Основните подходи за разбиране и изучаване на гавърнанса могат да бъдат обобщени в пет направления, всички от които трябва да бъдат включени в съвременния подход за дефиниране и оценка на гавърнанса на агро-хранителната система.

Първи, подходът на политическите науки, който разбира гавърнанса като агенти (индивиди, агенции, организации и др.), които управляват (govern) и/или участват в гавърнанса – президент, парламент и др. (Fukuyama, 2016). Традиционното, по-тясно разбиране на този подход разглежда гавърнанса като синоним на правителство (публична власт и администрация), докато по-широкото разбиране включва нови актьори като несuverенни и неформални агенти извън държавната система - международни и неправителствени организации, супра-национални институции като Европейския съюз и др. (Higgins, 2005).

Съвременното разбиране за гавърнанса включва всички заинтересовани агенти (органи, организации, групи, индивиди), свързани с агро-хранителната система, които я управляват или участват в нейното управление (FAO, 2023; UN, 2021). Например политици, публична (държавна) бюрокрация, предприемачи и мениджъри, собственици на ресурси, наета работна ръка, доставчици и купувачи, професионални организации, групи по интереси, жители, и крайни потребители всички те са част от агро-хранителния гавърнанс. Съответно на това се идентифицират различните агенти, участващи в гавърнанса на агро-хранителната система (governance units), и се уточняват техните визии, идеологии, способности, интереси, властови позиции, отношения и значение. В резултат на това, гавърнансът на агро-хранителната система често се представя като „способността на участниците да управляват системата и нейните промени“ (Cotula, 2022; Delaney et al., 2018).

Цялостният анализ трябва да включва не само формалните, но и „фактическите“ участници в гавърнанса, тъй като значителна част от гавърнанса на социалната и агро-хранителна система е доминиран от специални (индустриални, заинтересовани, престъпни и т.н.) групировки и агенти. Прехвърлянето на множество „традиционни“ функции от държавата към частни и неправителствени организации е в основата на „нова гавърнанс“ парадигма и политики (известни като Governance without Government) и включва регулации, стандарти, контрол, (само)организация, предоставяне на обществени блага и услуги и др. Последното е резултат от осъзнаването, че частния и колективен гавърнанс често е много по-ефективен от държавната бюрокрация както по отношение на компетентността, така и по отношение на разходите (Williamson, 2005). Вследствие на това се появиха и разнообразни „модели на гавърнанс“ в зависимост от вида и значението на участващите агенти - по-централизиран,

децентрализиран, полицентричен, многоравнищен, мрежови и т.н. (Ostrom, 2009; Vignola et al., 2021; Yap, 2023).

В последните години се чуват и силни призиви за „преконфигуриране и предоговаряне на контрола“ върху глобалния агро-хранителен гавърнанс (Canfield et al., 2021; Cotula, 2022). Въпреки това обаче, голямо предизвикателство за изследването и практиката на гавърнанса на агро-хранителните системи е идентифицирането и ангажирането с „междусекторните идентичности“ в рамките на агро-хранителната система (Moragues-Faus and Marsden, 2017). Природата на заинтересованите страни често е „пореста“ и „замъглена“ (porous and blurred), тъй като всеки индивид притежава множество идентичности свързани с пол, сексуалност, класа, етническа принадлежност, възраст, способности, миграционен статус и др., което влияе върху тяхната способността да въздействат на промените в агро-хранителните системи.

Прилаганата в настоящето изследване Нова институционална икономика се основава на (по)задълбочено изучаване на "човешката природа" (human nature) на агентите, и на техните способности, предпочитания, идеология, ограничена рационалност, склонност към опортюнизъм, поемане на риск и т.н.. Нещо повече, тя изоставя „странния свят без транзакционни разходи“ и включва разходите за транзакции на агентите като критична характеристика на агро-хранителния гавърнанс (Bachev, 2012; Coase, 1998; Williamson, 2005).

Второ, традиционният подход на икономическата наука (политическата икономия) определя гавърнанса като средства (правила, механизми, форми и др.), които управляват поведението, дейността и взаимоотношенията на агентите (Furubotn and Richter, 2005; Scmitter, 2018; Vymětal, 2007; Vignola et al., 2021; Williamson, 2005; Yap, 2023). В Неокласическата икономика има само два основни механизма, които ефективно управляват (дирижират, координират, стимулират, санкционират) цялостната дейност на индивидите и разпределението на съвкупните ресурси – „невидимата ръка на пазара“ (пазарни цени и пазарна конкуренция) и „видимата ръка на мениджъра“ (управление чрез заповед). Старият Институционализъм „откри“ важната роля на институциите (централно въведени „отгоре“ или еволюирали като децентрализирани инициативи „отдолу“) да „коригират“ пазарните провали и да управляват поведението на индивидите.

Новата институционална икономика разглежда гавърнанса като „създаден от човека“ инструмент или средство (като закон, доверие, организация и др.) за структуриране на поведението, дейностите и отношенията на агентите и за „минимизиране на разходите за транзакция“ (North 1991; Williamson, 2005). Освен институциите (формални и неформални „правила на играта“), тя изучава пазарите, хибридите, фирмите и агенциите („bureaus“) като алтернативни форми на гавърнанс (Coase, 1998; Williamson, 2005). Освен това, тя доказва, че иницирането, развитието, поддръжката, и модернизацията (включително трансформацията и ликвидацията им) на разнообразните доброволни, задължителни, хибридни и т.н. структури на гавърнанс е свързано с разходи и може да отнеме продължителен период от време. Нещо повече, тя установява, че въпреки че е възможен „провал“ на договорния („двустранни или многостранни

споразумения“), частния („частно разпореждане или йерархия“) и колективния („колективно вземане на решения“) гавърнанс, често те са „пример за успех“. От друга страна, институционалното „развитие“ и обществения гавърнанс (държавна и др. интервенция) не са непременно „по“-ефективни и има „много провали“ в тази област като цяло и в агро-хранителния сектор в частност (North 1991; Williamson, 2005).

Следвайки тази понякога наричана „хардуер“ гледна точка на агро-хранителен гавърнанс има множество емпирични изследвания върху доминиращите форми и ефективността на управление на агро-хранителни дейности в специфичната институционална, икономическа и технологична среда на даден регион, хранителна верига, екосистема, държава и т.н. (Bachev, 2021; Chen et al., 2021; Dring et al., 2023; James et al., 2011; Oñederra-Aramendi et al., 2023; Sykuta, 2010).

Трети, подходът на науката за мениджмънт определя гавърнанса като процес на управляване (governING) – процес на вземане на решения и процес, чрез който решенията се изпълняват или не се прилагат в обществото, държавата, индустрията, организацията и т.н. (Ali, 2015; Chen et al., 2021; IoG, 2003; Oñederra-Aramendi et al., 2023; Planas et al., 2022; UNDP, 1997; Wolman et al., 2008 World Bank, 2022 UN, 2021). Например, за Организацията на Обединените Нации „Гавърнансът на агро-хранителната система е процес, чрез който обществата преговарят, прилагат и оценяват колективните приоритети, като същевременно изграждат споделено разбиране за синергии и компромиси между различни сектори, юрисдикции и заинтересовани страни (UN, 2021).

Следвайки тази, понякога наричана „софтуер“, перспективата за гавърнанс на агро-хранителните системи фокусът се поставя върху процеса на включване в пазара (market inclusion), частно разпореждане (private ordering), договорна (квази) или пълна (вертикална или хоризонтална) интеграция, колективни действия, (държавна, международна, частна, и т.н.) „намеца на трета страна“ в пазарните и частни отношения и др., и на модернизация и трансформация на системата (Bachev, 2024; Chen et al., 2021; Dring et al., 2023; James et al., 2011; Sykuta, 2010).

Новата институционална икономика включва в анализ значителните разходи за транзакции на агентите и идентифицира многочислените случаи на пазарни, частни и обществени провали (и кризи) в рамките на и свързани с агро-хранителните системи по целия свят, включително широко разпространени случаи на така наречената „проектирана неефективност“ (Inefficiency by Design) (North, 1991; Williamson, 2005).

Четвърти, подходът на правните и социологическите науки, които разбират гавърнанса като специфичен формален и неформален социален ред и резултат от процеса на управление – „състояние да сме управлявани (the state of being governed) и свършване на работа (getting work done) чрез мобилизиране на колективни ресурси (Dixit, 2016; Fukuyama, 2016; Scmitter, 2018; Vymětal, 2007). Съответно на това, в дадена държава, регион, индустрия и т.н. се идентифицират различни типове социален ред – „върховенство на закона“ (Rule of Law), „правото на парите“ (Rule of Money), „правото на силата“ (Rule of Force), „правото на

мултинационалните компании“, доминиране на неформални, сиви и т.н. правила и дейности (Bachev, 2023).

В анализа на Новата институционалната икономика, определянето и оценката на доминиращата институционална структура на агро-хранителната система и оценката на това доколко тя е ефективна и „скъпа“ за агентите (включително индивидуални и социални транзакционни разходи), заемат основна място (Georgiev, 2013). Добре известно е, че едни и същи средства и структури за агро-хранителен гавърнанс имат доста различни резултати в различни страни, индустрии, региони и т.н. („импортът на добри институции е невъзможен“). Подходът на Новата институционалната икономика изисква анализиране на всички видове формален и неформален ред, доминиращи в агро-хранителния сектор – институционален, пазарен, договорен, частен, обществен, международен и т.н.

Пети, най-новият подход на науката за устойчивост, който свързва гавърнанса с („поддържането“ или „прехода към“) устойчивост на агро-хранителната система и ефективността (въздействията) на действията за постигане на една или повече по-висшите „универсални цели за устойчивост“ (като справедлив доход и разпределение, пълноценно хранене, добро здравеопазване, опазване на околната среда, ефективна борба с изменението на климата и т.н.), свързани с или (най-често) излизачи извън границите на агро-хранителната система (Chen et al., 2021; Dongyu et al., 2022; Hospes and Brons, 2016; Gillespie and Nisbett, 2019; Vignola et al., 2021; Yap, 2023). Според този нов възглед за „гавърнанса като изпълнение“ (Governance as Implementation) (Fukuyama, 2016; Osabohien et al., 2020; Ronaghi et al., 2020), ако разнообразните социални цели (устойчивостта и устойчиво развитие) се постигат успешно, „има гавърнанс“ (гавърнансът работи добре), в противен случай „няма гавърнанс“ (гавърнансът не работи).

Това разбиране е до голяма степен свързано с усилията на много агенти за подобряване на системата за гавърнанс, като „желаните“ цели за развитие („състоянията“ на устойчивост) като „ефективно“, „честно“, „справедливо“, „приобщаващо“, „транспарантно“, „демократично“ и др., се отъждествяват с гавърнанса, включително агро-хранителния (Hospes and Brons, 2016 EU, 2019; UN, 2015 World Bank, 2022). Едновременно с това се наблюдава фундаментална промяна в политиките и стратегиите на обществени, международни, професионални, граждански и агробизнес организации в тази „нормативна“ посока - от „продукционистки“ (productionists) към мултиизмерни цели и към (въвеждане на и) спазване на определени принципи и кодове за „добър гавърнанс“ (Goof Governance) свързани с устойчивостта (Bayuurt et al., 2015; DFID, 2010; EU, 2019; Fukuyama, 2016; Higgins and Lawrence, 2005; OECD, 2015; Weiss, 2000; World Bank, 2022).

В Новата институционална икономика винаги има някакъв (добър, лош и т.н.) гавърнанс, и в зависимост от ефективността и качеството на „специфичния гавърнанс въведен в действие“ различните държави, общности, индустрии, региони и др. достигат доста различни резултати в социално-икономическото и екологично устойчиво „развитие“ (Bachev, 2023). Следователно, цялостната оценка на качеството на гавърнанса става важна част от анализа на агро-

хранителния гавърнанс. При това „качеството“ се отнася до всички компоненти на системата за гавърнанс – качество на Агентите, качество на Средствата, качество на Процесите, качество на Реда, и качеството на Устойчивостта.

Повечето дефиниции на международни, правителствени, неправителствени и бизнес организации съчетават два или повече подхода (агенти, процеси, средства, резултати) за разбиране на гавърнанса (World Bank, 2023; UN, 2023; FAO, 2023). Заедно с това добрият (агро-хранителен и т.н.) гавърнанс се разглежда едновременно като агент, процес, средство, резултат и цел на социалното развитие (Bachev, 2023).

Следователно, агро-хранителният гавърнанс следва да се изучава като комплексна система, която включва пет основни компонента (Фигура 1):

(1) аграрни и свързани агенти, участващи във вземането на управленски решения;

(2) средства (правила, форми, и механизми), които управляват поведението, дейностите и взаимоотношенията на агентите в агро-хранителния сектор;

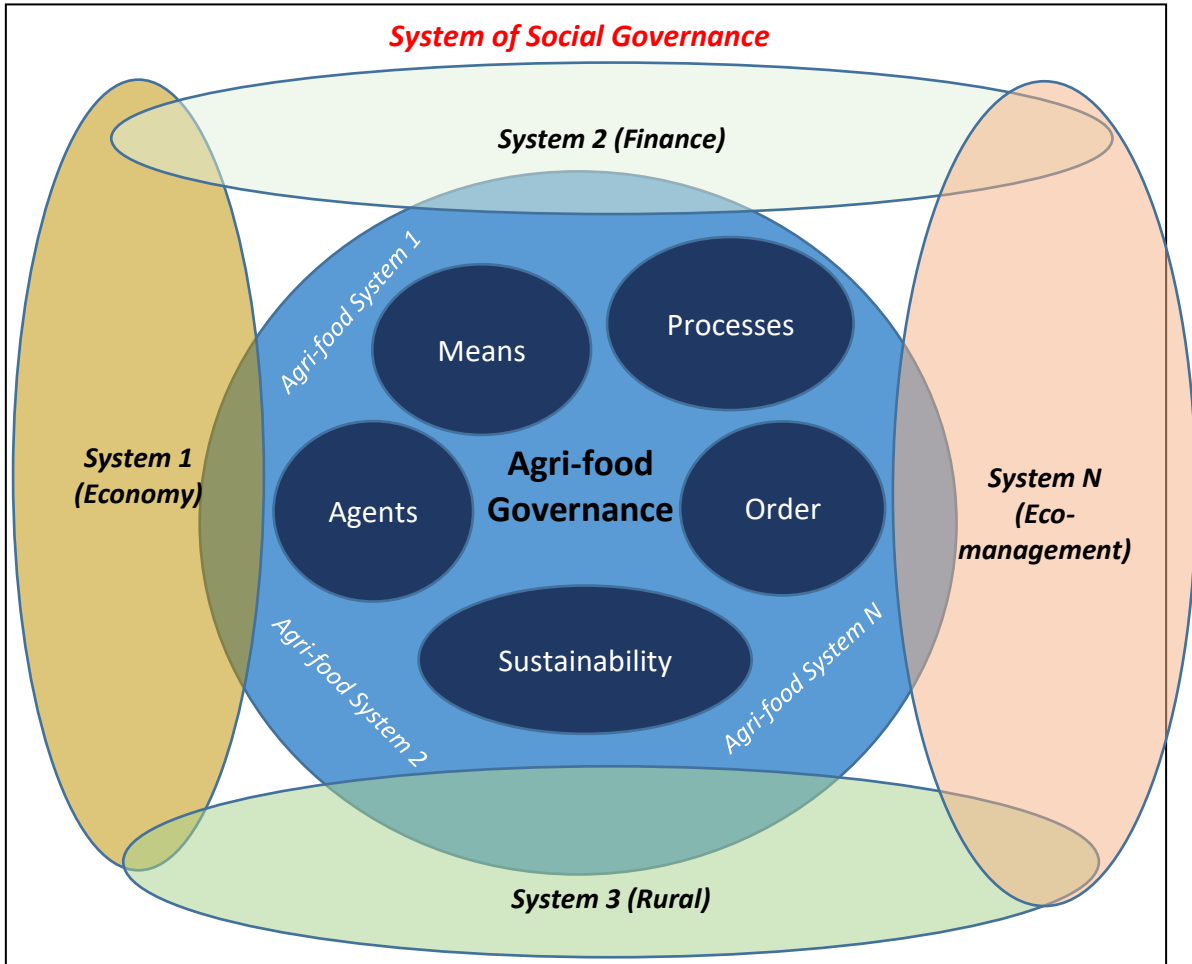
(3) процеси и дейности, свързани с вземането на управленски решения в агро-хранителния сектор;

(4) специфичен социален ред, произтичащ от процеса на гавърнанс; и

(5) резултати от функционирането на системата по отношение на поддържане на устойчивост и реализиране на целите за устойчиво развитие (Bachev, 2023b).

Системата за агро-хранителен гавърнанс е част (подсистема) от системата за социален гавърнанс и други важни системи на гавърнанс като икономика, селска или градска, екосистема, енергия и др. Връзките на агро-хранителния гавърнанс с други социални системи до голяма степен (пред)определят неговия тип и „логика“ на развитие (Bachev, 2023a). От своя страна, агро-хранителният гавърнанс се състои от различни подсистеми на гавърнанс, обособени в зависимост от вида на агро-хранителната система (фермерство, преработка на храни, дистрибуция на храни, консумация на храни и др.), тип на продукта (растениевъдство, животновъдство, винопроизводство, и др.), вид на ресурса (земя, вода, финанси и т.н.), функционална област (доставяне на суровини и техника, иновации, маркетинг, управление на риска и т.н.), географски и административен регион (селски, градски, екосистема, сектор, национален, транснационален, европейски, глобален). Всички тези подсистеми следва да бъдат изучавани, за да се характеризира тяхната специфика и роля в развитието на агро-хранителния гавърнанс като цяло.

Фигура 1. Елементи на агро-хранителния гавърнас

Източник: авторите

Холистична подход за оценка на качеството на системата за агро-хранителен гавърнанс

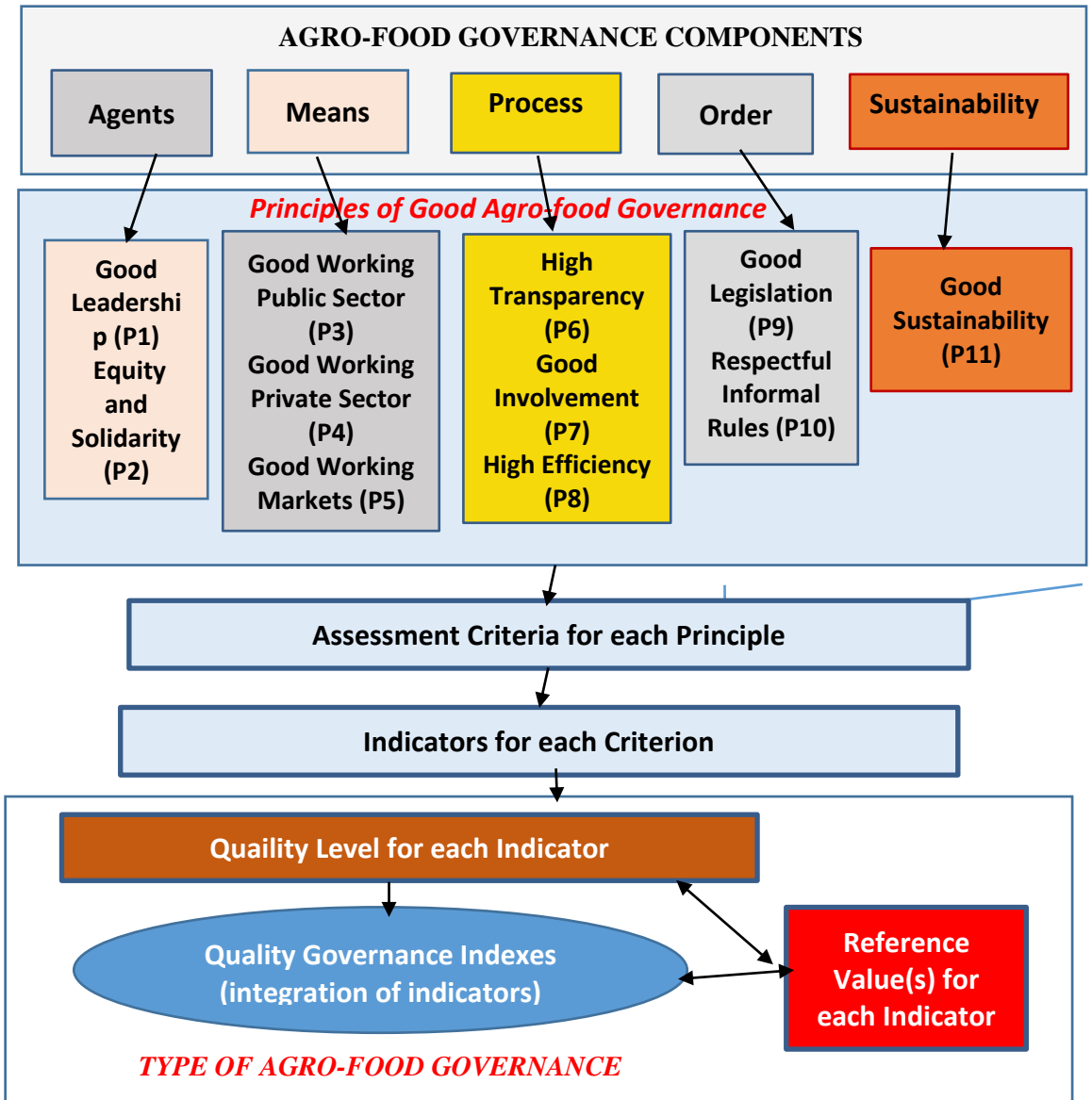
За оценка на качеството на агро-хранителния гавърнанс предлагаме холистичен **ДАСПРУ** (Добри-Агенти-Средства-Процеси-Ред-Устойчивост) подход, който включва следните стъпки (Фигура 2):

- (1) определяне на компонентите на системата за агро-хранителен гавърнанс;
- (2) формулиране на принципите за добро качество на агро-хранителен гавърнанс;
- (3) определяне на критериите за оценка на всеки принцип на добър агро-хранителен гавърнанс;
- (4) идентифициране на най-добрите показатели за измерване на качеството на агро-хранителен гавърнанс за всеки критерий;
- (5) избор на референтни стойности за оценка на качеството на агро-хранителен гавърнанс за всеки показател;
- (6) калкулиране на индивидуална и интегрална оценка за качество на агро-хранителен гавърнанс;
- (7) определяне на равнището на качество на агро-хранителния гавърнанс.

Вече доказахме, че системата за агро-хранителен гавърнанс се състои от пет основни компонента - агенти, средства, процеси, ред и устойчивост. Принципите на качествен гавърнанс са „универсални“ и свързани с най-доброто (социално желано) състояние на отделните компоненти на агро-хранителен гавърнанс и системата за гавърнанс като цяло. Те се основават на универсалните принципи на добър гавърнанс (Good Governance), които са формулирани от международни организации (Европейски Съюз, ООН, ФАО, Световна банка и др.) и са широко възприети (писан или неписан „социален контракт“) от националните правителства, организациите на гражданското общество, агробизнеса и т.н.

Осем водещи български експерти по аграрен гавърнанс допринесоха за разработването на подхода за оценка на агро-хранителния гавърнанс в България, и направиха някои от оценките, свързани с качествените показатели. Трима от поканените експерти са международно признати учени по аграрен и хранителен гавърнанс от Селскостопанската академия, УНСС и Аграрен университет-Пловдив. Трима от експертите са дългогодишни ръководители на големи професионални организации на земеделските производители в страната. Двама от експертите са висши служители с дългогодишен опит от Министерството на земеделието и храните. Следователно, селектираният Панел от експерти включва всички заинтересовани страни, има добра експертиза в агро-хранителния гавърнанс в България и Европейския съюз, и включва повечето от високо-квалифицираните специалисти в страната, способни да извършат подобни оценка.

Фигура 2. Подход за оценка на агро-хранителния гавърнанс

Източник: авторите

Панелът от експерти селектира 11 еднакво значими Принципа на Добър Гавърнанс, свързани с отделните компоненти на агро-хранителен гавърнанс в Европейския съюз (и България), включващи (Таблица 1, Фигура 3):

- за гавърнанс компонент Агенти: добро лидерство (П1) и справедливост и солидарност (РП2);
- за гавърнанс компонент Средства: добре работещ публичен сектор (П3), добре работещ частен сектор (П4) и добре работещ пазар (П5);
- за гавърнанс компонент Процеси: висока прозрачност (П6), добро участие (П7) и висока ефективност (П8);
- за гавърнанс компонент Ред: добра нормативна уредба (П9) и добри неформални правила (П10);
- за гавърнанс компонент Устойчивост: добра устойчивост (П11).

Таблица 1. Система за оценка на качеството на аграрния гавърнанс в България

Компонент	Принципи	Критерии	Показатели	Описание на показателите (мирни единици)	Метод за оценка
Агенти	Добро лидерство (П1)	Добра воля (К1)	Възползване за сметка на другите (I1)	Степен на законово или нелегитимно възползване за сметка на другите	Експертна оценка
			Коректност и честност в бизнес отношенията (I2)	Коректност и честност на бизнес отношенията в селското стопанство	Експертна оценка
		Висока компетентност (К2)	Компетентност на агентите (I3)	Степен на компетентност и опитност на аграрните агенти	Експертна оценка
			Предприемчивост на агентите (I4)	Предприемачество и самоусъвършенстване на агентите	Експертна оценка
	Справедливост и солидарност (П2)	Липса на дискриминация (К3)	Ниво на дискриминация (I5)	Равнище на дискриминация на етническа, религиозна и друга основа	Експертна оценка
		Справедливо разпределение (К4)	Справедливост в заплащането на наетите (I6)	Компенсация на наетите в селското стопанство/Факторен доход (%)	RCA метод
Балансирана обществена подкрепа (I7)			Gini коефициент	RCA метод	
	Добре работещ	Ниска административна	Нерегламентирани плащания (I8)	Ниво на нерегламентирани	Експертна оценка

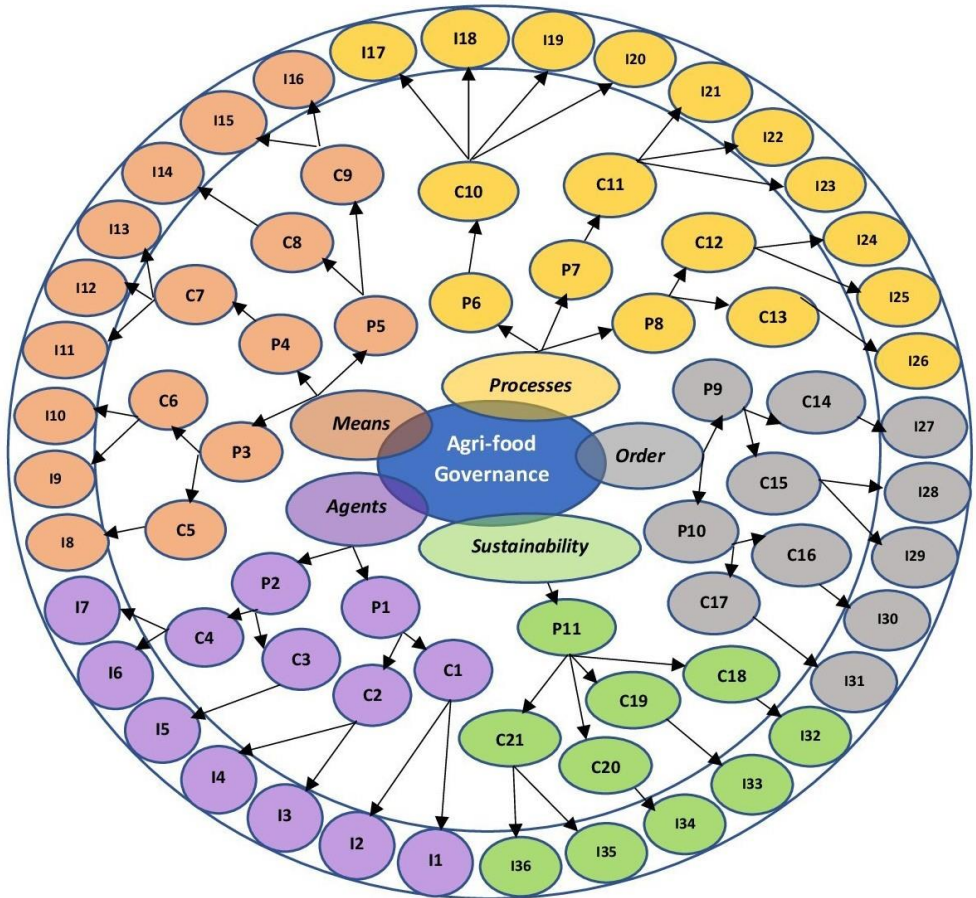
Средств ва	публич ен сектор (П3)	тежест (К5)		плащания и присвоявания	
		Подпомаг аща админист рация (К6)	Удовлетворено ст от административ ните услуги (I9)	Ниво за удовлетвореност от административните услуги	Експерт на оценка
			Обществени разходи за аграрна администрация (I10)	Агроекологични разходи/Общи държавни разходи (%)	RCA метод
	Добре работе щ частен сектор (П4)	Ефектив ен частен сектор (К7)	Ефективност на аграрното договаряне (I11)	Ефективност на договарянето между аграрните агенти	Експерт на оценка
			Възможности за различните организации (I12)	Еднакви възможности за развитие на различни организационни форми	Експерт на оценка
			Външно договаряне (I13)	Размер на договорената работа в общата продукция на фермите	RCA метод
	Добре работе щ пазар (П5)	Достъпен пазар (К8)	Разходи за влизане и излизане от пазара (I14)	Ниво на разходи за влизане и излизане от пазара	Експерт на оценка
			Справедл ива конкурен ция (К9)	Справедливост на конкуренцията (I15)	Справедливост на конкуренцията и липса на манипулация на цените
		Пазарна ориентация (I16)		Фермерско използване и домакинско потребление в общия продукт	RCA метод
	Процес и	Висока прозрач ност (П6)	Висока информир аност (К10)	Информиранос т (I17)	Информираност на аграрните агенти и заинтересованите лица
Разходи за достъп до информация (I18)				Ниво на разходи за достъп до информация на заинтересованите лица и агенти	Експерт на оценка
Прозрачност при вземане на решения (I19)				Степен на транспарантност при вземането на решения	Експерт на оценка
Съответствие на решенията на обществените очаквания (I20)				Симетрия на взетите решения на обществените очаквания в селското стопанство	Експерт на оценка

	Добро участие (P7)	Участие във вземането на решения (K11)	Плурализъм във вземането на решения (I21)	Ниво на плурализъм при вземане на решения в селското стопанство	Експертна оценка
			Неприемливо лобиране (I22)	Ниво на допустимо лобиране в ущърб на трети страни	Експертна оценка
			Достъп до обществена подкрепа (I23)	Дял на стопанствата с директни плащания в общия брой ферми (%)	RCA метод
	Висока ефективност (P8)	Висока рентабилност (K12)	Разходи за взаимоотношения с други агенти (I24)	Съвкупни усилия и разходи за взаимоотношения в други частни и публични агенти в селското стопанство	Експертна оценка
			Потенциал на ценово възнаграждение (I25)	Ценови индекс продукция/Ценови индекс вложения	RCA метод
		Ниски транзакционни разходи (K13)	Транзакционни разходи (I26)	Общостопански разходи на фермата/Общи вложения	RCA метод
Ред	Добра нормативна уредба (P9)	Изчерпателно законодателство (K14)	Изчерпателност на законодателството (I27)	Степен на хармонизация с законодателството на ЕС	Експертна оценка
		Точно прилагане (K15)	Прилагане и спазване на законодателството (I28)	Степен на приложение и спазване на нормативната уредба	Експертна оценка
			Разходи за изучаване и прилагане на правилата (I29)	Ниво на разходите за запознаване и прилагане на регулациите	Експертна оценка
	Добри неформални правила (P10)	Взаимно доверие (K16)	Доверие в селското стопанство (I30)	Ниво на доверие между аграрните субекти	Експертна оценка
		Добро поведение (K17)	Конфликти в общностите (I31)	Ниво на конфликти и противоречия в аграрната общност	Експертна оценка
Добра устойчивост (P11)	Стабилна заетост (K18)	Заетост в селското стопанство (I32)	Дял на населението заето в селското стопанство (%)	RCA метод	
	Висока добавена	Икономическа значимост на	Общо добавена стойност от селското	RCA метод	

Устойчивост	стойност (K19)	селското стопанство (I33)	стопанство на глава от населението (Евро)	
	Конкурентна търговия (K20)	Търговска значимост на селското стопанство (I34)	Аграрен експорт/Аграрен импорт	RCA метод
	Резистент на среда (K21)	Митигация на климатичните промени (I35)	Дял на парниковите газове от селското стопанство м общите емисии на страната (%)	RCA метод
		Опазване на почвите (I36)	Използвано количество азотни торове (Kg/ ha)	RCA метод

Източник: авторите

Фигура 3. Мултидименционална йерархическа система от принципи, критерии и показатели за оценка на качеството на аграрния компонент на агро-хранителен гавърнанс в България

Източник: авторите

Критериите за оценка на качеството на агро-хранителен гавърнанс са определени за всеки от принципите на добър гавърнанс. Те са прецизни стандарти („подходи за измерване на качеството“) представящи резултатното състояние на оценяваната система, когато се реализира съответният принцип за качествен гавърнанс. Критериите са по-малко универсални и адаптирани към характеристиките на анализирани (оценявани) агро-хранителни системи. Например, за специфичните условия на аграрния (фермерски) компонент на агро-хранителната системата в България, за принципа за качествен гавърнанс „добре работещ публичен сектор“ (ПЗ) са избрани два критерия за оценка - ниска административна тежест (К5) и подпомагаща администрация (К6). За съвременните условия на българската (и на Европейския съюз) агро-хранителна система Панелът от експерти идентифицира общо 21 специфични критерия (Таблица 1).

Показателите за оценка на равнището на качество на агро-хранителен гавърнанс са определени за всеки от критериите за оценка на качеството. Те са количествени и качествени променливи от различен тип, които могат да бъдат оценени в специфичните условия на конкретната агро-хранителна система, което позволява измерване на съответствието с определен критерий. Показателите трябва да бъдат специфични за социално-икономическите, поведенческите, институционалните, агрономическите, технологичните, екологичните и др. условия на определена агро-хранителна система. Например, за специфичните условия на аграрния (фермерски) компонент на агро-хранителната система в България, за критерия „подпомагаща администрация“ (К6) са селектирани два показателя за оценка – удовлетвореност от административните услуги (I9) и обществени разходи за аграрна администрация (I10). Формираната система от показатели за оценка дава всеобхватна и многоаспектна картина на състоянието на отделните компоненти на агро-хранителен гавърнанс и за гавърнанса като цяло на оценяваната (конкретна) агро-хранителна система.

За избора на „най-подходящите“ показатели от предварително изготвен списък с („всички“) възможни показатели за качествен гавърнанс, идентифицирани от литературата (Chen et al., 2021; Delaney et al., 2018; Dring et al., 2023; Hospes and Brons, 2016; Katsamunska, 2010; Ronaghi et al., 2020; Termeera et al., 2018), официални международни практики за оценка (Cigna et al., 2017; ЕС, 2021; World Bank, 2022) и експертни предложени, е извършена многокритериална оценка от Панела от експерти за: „Релевантност“, „Дискриминационна сила“, „Аналитична надеждност“, Разбираемост и еднозначност“, „Измеримост“, Релеватност за управлението и политиката“, и „Практическа приложимост“ (Bachev et al., 2020). В резултат на това са избрани 36 показателя за специфичните условия на аграрния (фермерски) компонент на българската агро-хранителна система (Таблица 1).

За оценка на нивото на качество на агро-хранителен гавърнанс е необходима и система от подходящи Референтни стойности за качествен гавърнанс – една за всеки показател за качество на гавърнанс. Референтните стойности са най-добрите норми, граници, стандарти и практики, определени от науката, български и европейски нормативни документи, практики, социални контракти

и др., свързани с агро-хранителната система. Те са желаните и реално (практически) възможните нива за показателите за състоянието на оценяваната агро-хранителна система. Например, за специфичните условия на аграрния (фермерски) компонент на националната агро-хранителна система в България се използва система от 36 референтни стойности за качествен гавърнанс.

Селекцията на референтните стойности се базира на нивата в Европейския съюз – законодателни, препоръчителни или средни в зависимост от спецификата на показателя за оценка. Основание за използването на стандартите на Европейския съюз като референтни стойности за оценка на качеството на агро-хранителен гавърнанс в България е, че Европейският съюз има най-високите агро-хранителни стандарти в света (за качество на продукта, безопасност на храните, условия на труд, хуманно отношение към животните, опазване на околна среда и др.), които са широко адаптирани и в много други страни по света и от международни, бизнес, фермерски и др. организации.

Оценката и анализът на съответствието с принципите за качествен агро-хранителен гавърнанс се прави за всеки показател. Това позволява да се идентифицират областите, в които агро-хранителния гавърнанс е с високо качество, и областите, в които качеството на гавърнанса не е добро и трябва да се направят подобрения.

Често равнищата на индивидуалните показатели за качество на гавърнанс за всеки критерий и/или за различни критерии и принципи на гавърнанс не са сравними, съизмерими или са противоречиви. Това налага необходимостта от трансформиране на разнотипните стойности на показателите в „безмерен“ Индекс на Гавърнанс и интегриране на индивидуалните оценки. Методическият подход за интегриране и интерпретация на индексите за качество на гавърнанс зависи от спецификата на оценяваната агро-хранителна система. В следващата част на статията се представя един ефективен подход по отношение на аграрния (фермерски) компонент на агро-хранителния гавърнанс в България.

Качествено равнище на аграрния гавърнанс в България

Предложеният ДАСПРУ подход от принципи, критерии, показатели и референтни стойности за оценка на качеството на гавърнанса е адаптиран към специфичните (социално-икономически, институционални, международни, природни и т.н.) условия на съвременното българско селско стопанство, и е апробиран за оценка на нивото на качество на системата за аграрен гавърнанс като цяло и на съставните му компоненти.

Аграрният (селскостопански) сектор на агро-хранителната система на България заема важна част от националната икономика и заетите ресурси, като представлява 4% от брутната добавена стойност, 6% от общата заетост, 17% от износа, и 47% от поземлените ресурси на страната през 2022г. (Agrarian paper, 2023). Докато в останалите сектори на агро-хранителната система (преработка на храни, дистрибуция, търговия на дребно, транспорт и др.) доминират модерните стандарти на гавърнанс на Европейския съюз (поради господството на мултинационалните компании, високата конкуренция и мобилност на ресурсите, по-строг и лесен външен контрол от ЕС и потребителски организации), аграрният (фермерски) гавърнанс в страната все още е доста специфичен (поради традиция, историческа зависимост, доминиране на местни модели и неформални институции, „български“ начин за прилагане на ОСП на ЕС и др.) (Bachev, 2023a). Това е основната причина в тази разработка да се направи самостоятелна оценка на „аграрния“ компонент на агро-хранителния гавърнанс в България.

Първата по рода си цялостна оценка на качеството на аграрния гавърнанс в страната беше направена в началото на 2023 г., като се използваха данни от европейски и национални статистически и други официални източници, както и оценки на осем членен Панел от експерти. Качеството на аграрния гавърнанс е относително стабилно в кратки периоди от време и „нормално“ социално-икономическо развитие (Bachev, 2023). Целта на това изследване беше да се оцени качеството на аграрния гавърнанс за периода преди въвеждане на новата Обща селскостопанска политика на ЕС за Програмен период 2023-2027г. Наличните статистически данни, използвани в настоящата оценка, са за периода 2019-2021г. Панелът от експерти беше инструктиран да има предвид същия период в своите оценки.

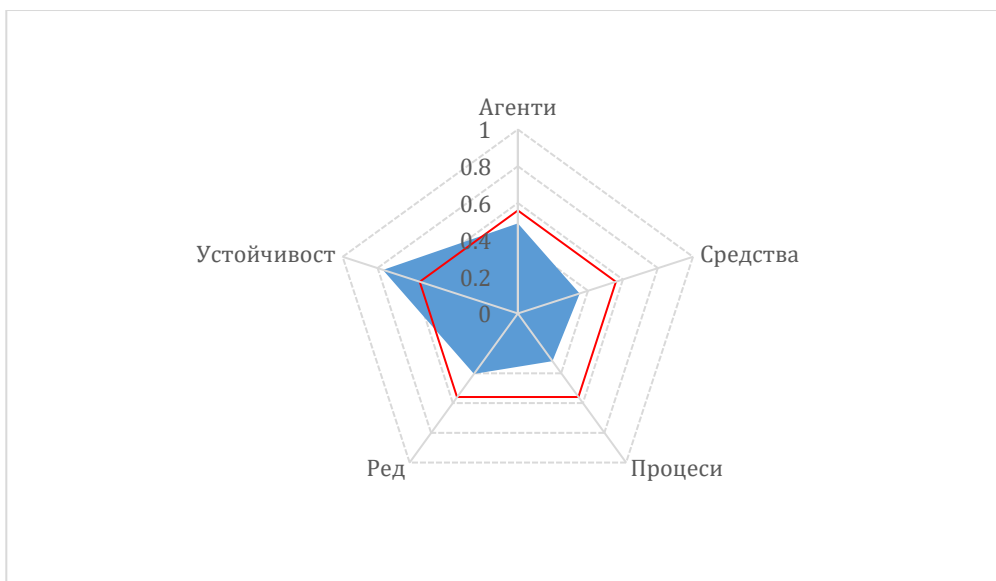
За изчисляването на някои показатели за качество на гавърнанс се използва Relative Comparison Assessment Method (RCA) подробно представен от Ivanov and Bachev (2024) – например, Обществени разходи за аграрна администрация, Степен на пазарна ориентация и др. Използвани са статистически данни от Евростат и FADN, които са осреднени за три годишен период. Изчисляването на останалите показатели за качество на гавърнанс се основава на оценки на Панела от експерти по петстепенна рейтингова скала - много ниско, ниско, средно, високо, и много високо. Референтните стойности, използвани в оценката, са

средното ниво в ЕС и средното състояние в ЕС, което осигурява измеримост и сравнимост на оценките.

Интегралният Индекс на Гавърнанс на българското селско стопанство е изчислен чрез претегляне на оценките на Принципите, базирано на техния брой и съставни компоненти, като варира от 0 до 1. Разграничени са пет категории за качество на гавърнанс - много добро, добро, следно, задоволително и лошо в зависимост от следните гранични стойности на индекса: 0,81-1; 0,56-0,80; 0,46-0,55; 0,21-0,45 и по-малко от 0,20. Подробна обосновка и представяне на използвания подход за изчисляване, интегриране и интерпретация на показателите е направено от Ivanov and Bachev (2024).

Направената холистична оценка установи, че общото качество на аграрния гавърнанс в България е на средно (европейско) ниво – интегрален индекс на качеството на гавърнанс 0,47 (Фигура 4). Съществува значителна диференциация в качеството на отделните елементи на системата на гавърнанс. Само по отношение на аспекта устойчивост, аграрният гавърнанс в страната е на добро (европейско) ниво. Същевременно по отношение на компонентите процес, средства и ред, аграрният гавърнанс е на задоволително ниво.

Фигура 4. Качество на аграрния гавърнанс в България

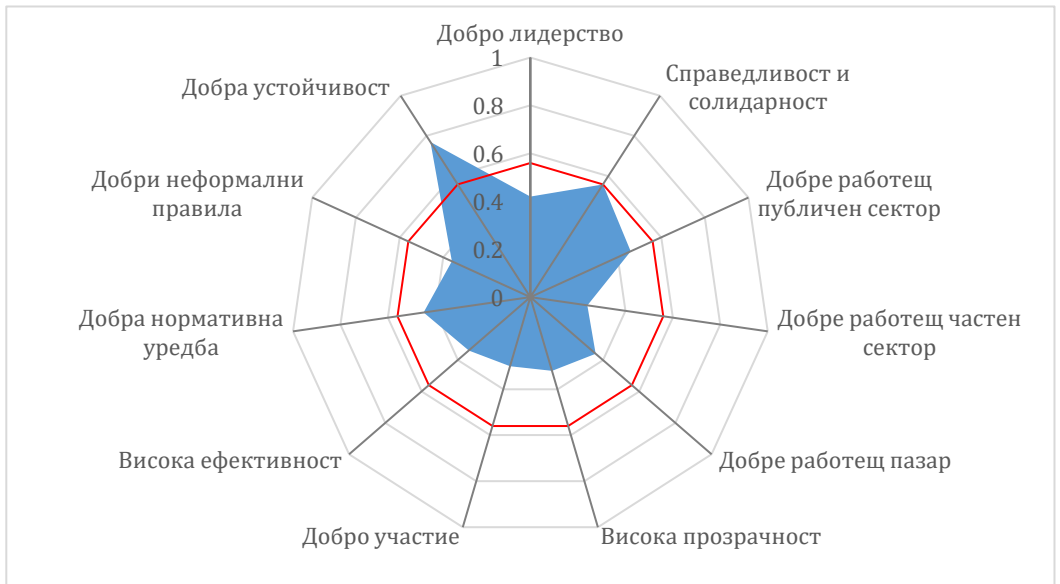

Източник: изчисления на авторите на база статистически и експертни данни.

Качеството на аграрния гавърнанс в България е най-високо по отношение на справедливост и солидарност (добро европейско ниво) и добре работещ публичен сектор. По отношение на функционирането на публичния сектор

аграрният гавърнанс е на средно ниво, докато по всички останали принципи е на задоволително (европейско) ниво. Най-слабо е състоянието на аграрния гавърнанс в страната по отношение на участието на заинтересованите страни и добре работещия частен сектор (Фигура 5).

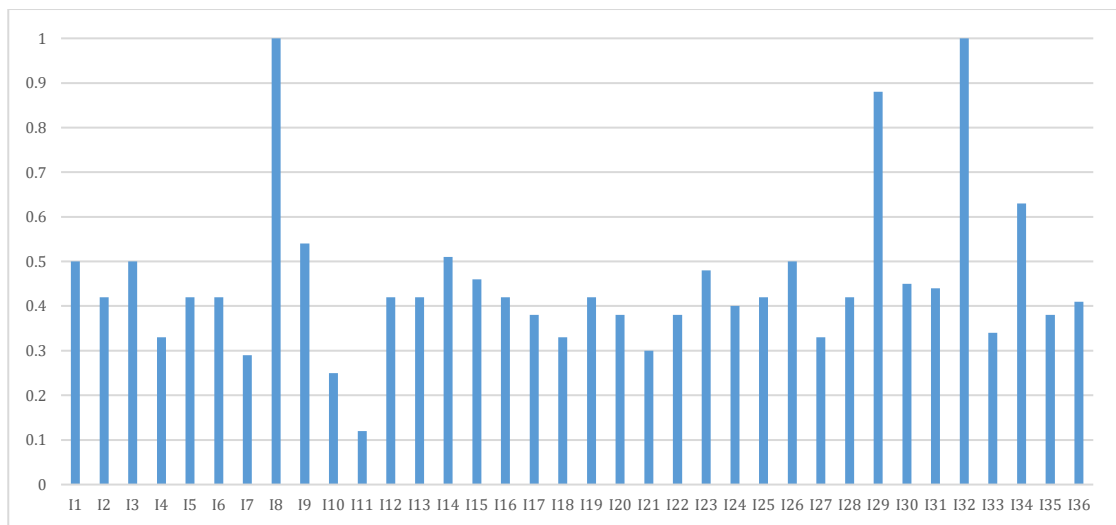
Фигура 5. Качество на аграрен гавърнанс в България за принципите на добър гавърнанс – синята линия е реалното равнище на качество, червената линия е границата с доброто качество на гавърнанс

Източник: изчисления на авторите на база статистически и експертни данни.

Силните страни на системата за аграрен гавърнанс на настоящия етап на развитие са: заетостта на хората в селското стопанство, нивото на дискриминация и значението на селското стопанство в търговията (Фигура 6). Тези три области показват сравнителния потенциал и предимства на българското селско стопанство и агро-хранителна система по отношение на (европейско) качество на гавърнанс, и те трябва да бъдат поддържани и подобрявани.

Фигура 6. Качество на аграрния гавърнанс в България за принципите на добър гавърнанс

Източник: изчисления на авторите на база статистически и експертни данни.

Налице е средно качество на аграрен гавърнанс в страната по отношение на пазарна ориентация, коректност и честност в бизнес отношенията, потенциал за ценово възнаграждение и информираност на заинтересованите страни и агенти в селското стопанство. В тези области трябва да се подобри качеството на гавърнанс и да се реализира съществуващият потенциал за подобрене.

Във всички останали области качеството на аграрен гавърнанс в страната е на задоволително ниво, но особено ниско по отношение на прозрачност при вземане на решения, ниво на неприемливо лобиране, разходи и усилия за взаимоотношения с други частни и публични агенти в селското стопанство, принос на селското стопанство за смекчаване на изменението на климата, значение на селското стопанство в икономиката, симетрия между взетите решения и обществените очаквания в селското стопанство, компетентност и опит на агентите в селското стопанство, и достъп на земеделските стопанства до публична подкрепа.

Във горе изброените области с ниско качество трябва да бъдат насочени усилията на държавна администрация, мениджъри на ферми и агробизнес, професионални организации на земеделски производители, и други заинтересовани агенти в бъдеще за да се подобри гавърнанса на аграрния и хранителен сектор в страната. Това може да стане посредством нова ефективна обществена подкрепа и мерки за регулиране, реструктуриране на публични организации и администрация, подобряване на управлението на земеделските

стопанства, договорните отношения и аграрните организации, адекватна помощ от неправителствени и международни организации, или чрез фундаментална институционална реформа (Bachev, 2010).

Тук отново сравнителният институционален анализ на Новата институционална икономика би могъл да подпомогне изключително много процеса на идентифициране на съществуващите алтернативни форми на гавърнанс (включително проектиране на нови форми), оценката на тяхната сравнителна и абсолютна ефективност, и изборът на най-добрите форми за специфичните (социално-икономически, институционални, технологични, природни и т.н.) условия на определена агро-хранителна система в страната.

Цялостните оценки на качеството на аграрното управление са нови за България и в международен план. Резултатите от това проучване потвърждават изводите на предишни проучвания, базирани на качествени оценки на агро-хранителния гавърнанс в страната (Bachev, 2010; Bovevsky and Sarov, 2017; Terziev et al., 2018). Също така те са сходни и с (по) общите оценки за качеството на гавърнанс на публичния сектор и на корпоративния сектор в България, направени от международните организации като Европейска комисия (ЕС, 2021), Европейска банка за възстановяване и развитие (Cigna et al., 2017) и Световна банка (World Bank, 2022), както и с резултатите от конкретни научни изследвания в тази област (Katsamunska, 2010; Krustev, 2023).

Прилагането на предложения подход ДАСПРУ допринася към съществуващите официални и научни системи за оценка на агро-хранителния гавърнанс, включително за по-цялостно разбиране на системата на гавърнанс и по-адекватна оценка на качеството на нейните компоненти (агенти, средства, процеси, ред и устойчивост). Следователно, предложеният подход следва да бъде допълнително адаптиран към спецификата и тестван в основните подсектори на селското стопанство (растениевъдство, животновъдство, градинарство и др.) и други агро-хранителни системи в България.

Прецизното измерване на качеството на сложна и динамична система като агро-хранителния гавърнанс обаче, е малко вероятно да бъде направено чрез един (единствен) подход. Следователно, подходът ДАСПРУ трябва да се прилага редовно заедно с други експертни, качествени и по-сложни подходи за оценка на качеството на гавърнанс на различни агро-хранителни системи в страната и в международен план.

Заклучение

Това изследване демонстрира, че подходът на интердисциплинарната Нова институционална икономическа дава по-реалистично разбиране на същността, компонентите и движещите фактори на агро-хранителен гавърнанс на настоящия етап на развитие. Агро-хранителният гавърнанс се изучава холистично като сложна система, състояща се от аграрни и свързани агенти, разнообразни средства, управляващи техните действия, множество процеси на вземане на решения, резултативен социален ред, и въздействия по отношение на устойчивостта. Анализът е изчерпателен и обхваща всички форми и механизми на агро-хранителен гавърнанс (институции, пазар, частни, обществени, официални, неформални, и т.н.) и техните съвкупни (частни и социални) разходи и ефекти.

Освен това е възможна по-прецизна оценка на качеството на гавърнанс на агро-хранителната система като цяло и на нейните различни подсистеми, като се използва холистична многоизмерна йерархична система ДАСПРУ. Последната се състои от добре и систематично дефинирани принципи, критерии, показатели и референтни стойности за добър гавърнанс, като се преодолява произволният избор на измерители на качеството на агро-хранителен гавърнанс. В същото време този подход позволява калибриране според спецификата на оценяваната агро-хранителна система, и социалните преференции (приоритети) на етапа на развитие, и преценка според най-добрите (практически) възможни стандарти.

Първото по рода си тестване на новата система ДАСПРУ в това проучване установи, че гавърнансът на аграрния компонент на агро-хранителната система в България е далеч над желаното (европейско) ниво. Следователно в бъдеще трябва да се положат комбинирани публични, частни и колективни усилия за подобряване на аграрния компонент на гавърнанса на агро-хранителната система в страната. Специално внимание следва да се обърне на подобряване на понастоящем ниската прозрачност на вземането на решения, неприемливо лобиране, високи транзакционни разходи за работа с други агенти, смекчаване на приноса на селското стопанство за изменението на климата, нарастващо значение на селското стопанство, съответствие с обществените очаквания на ръководните решения, повишаване на компетентността и експертния опит на селскостопанските агенти, и подобряване на достъпа на земеделските стопанства до публична подкрепа.

Предложеният подход за анализ и оценка на агро-хранителния гавърнанс трябва да бъде допълнително адаптиран към спецификата на различните агро-хранителни системи и да се прилага по-широко в различни агро-хранителни системи в дадена държава, и в регионални и международни сравнения между различни страни (от ЕС, с трети страни и др.). Широкото приложение на подхода ДАСПРУ обаче, изисква систематично събиране на нов тип микро и макро информация относно характеристиките на агентите, средствата, процесите, реда и устойчивостта на гавърнанс в различни агро-хранителни системи, включително чрез официални национални, Европейски и международните

статистически системи, както и по-тясно сътрудничеството на всички участващи и заинтересовани страни.

Използвана литература

- Ali, M. (2015). Governance and Good Governance: A Conceptual Perspective, *The Dialogue*, Vol. 67, Volume X, Number 1, 67-77.
- Agrarian paper (2023). *Agrarian paper-2023*, MAF, Sofia [Аграрен доклад-2023, МЗХ].
- Bachev, H. (2010): Governance of Agrarian Sustainability, New York: Nova Science.
- Bachev, H. (2012). Efficiency of Farms and Agrarian Organisations. *Economic Thought*, 4, 78-109.
- Bachev, H. (2021). Agro-ecosystem services management of Bulgarian farms, *Bulgarian Journal of Agricultural Science*, 27, 1023-1038.
- Bachev, H. (2023a). A Framework for Defining and Analyzing Agrarian Governance, *Economic and Social Alternatives*, 3, 5-23. [Башев Х. (2023): Подход за дефиниране и анализиране на аграрното управление (governance), Икономически и социални алтернативи, No 3, 5-23].
- Bachev H. (2023b). Agrarian Governance – Who, What, Why, How, Where, When, Price, Level?, *Theoretical and Practical Research in Economic Fields*, Vol. 14, No 1, 105-125.
- Bachev H. (2024). To the question of economic study of agrarian contracts. *Dialog*, 1, 19-45 [Башев Х. (2024): Към въпроса за икономическо изучаване на аграрните договори, Диалог, No 1, 19-45]
- Bachev, H. and B.Ivanov (2024). Framework for Holistic Assessment of the Quality of Agri-food Governance in Bulgaria, *Sustainability*, Vol. 16, No 5, 2177.
- Bachev, H., B. Ivanov, A. Sarov (2020). Unpacking Governance Sustainability of Bulgarian Agriculture, *Economic Studies*, 6, 106-137.
- Bayyurt, N., Z.Serin, F. Arikan (2015) Good Governance and Agricultural Efficiency, *Journal of Social and Development Sciences*, Vol. 6, No. 1, 14-23.
- Bers, C., A. Delaney, H. Eakin, L. Cramer, M. Purdon, C. Oberlack, T. Evans, C. Pahl-Wostl, S. Eriksen, L. Jones, K. Korhonen-Kurki, I. Vasileiou (2019). Advancing the research agenda on food systems governance and transformation, *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 39, 94-102.
- Boevsky, I. and A. Sarov (2017). Cooperative Governance-Challenges and Perspectives, *Proceeding Scientific Forum The XXI Century Business-Trends and Challenges*, Sofia, 2017, 366-377.
- Canfield, M., J. Duncan and P. Claeys (2021). Reconfiguring Food Systems Governance: The UNFSS and the Battle Over Authority and Legitimacy, *Development (Rome)*, 64(3-4): 181-191.
- Carbone, A. 2017. Food supply chains: coordination governance and other shaping forces. *Agricultural and Food Economics*, 5, 3.
- Chakrabarti, U. (2021). *Assembling the Local: Political Economy and Agrarian Governance in British India*. The University of Pennsylvania Press.
- Chen, Q., K. Knicke, M. Tesfai, J. Sumelius, A. Turinawe, R. Emegu Isoto, G. Medyna (2021). A Framework for Assessing Food System Governance in Six Urban and Peri-Urban Regions in Sub-saharan Africa, *Front. Sustain. Food Syst.*, 30.

- Cigna, G., P. Djuric, Y. Kobel, A. Sigheartau (2017). Corporate Governance in Transition Economies Bulgaria, Country Report, EBRD.
- Coase, R. (1998). The New Institutional Economics, *American Economic Review*, 88(2), 72-74.
- Cotula, L. (2022). Renegotiating control in global food governance, *Agrar- & Ernährungspolitik* 04/2022
- Delaney, A., T. Evans, J. McGreevy, J. Blekking, T. Schlachter, K. Korhonen-Kurki, P. Tamás, T. Crane, H. Eakin, W. Förch, L. Jones, D. Nelson, C. Oberlack, M. Purdon, S. Rist (2018). Governance of food systems across scales in times of social-ecological change: a review of indicators, *Food Security*, Volume 10, 287–310.
- DFID, 2010. *The limits of decentralized governance: the case of agriculture in Malawi*, DFID, Policy Brief 033.
- Dixit A. (2016). *Economic Governance*, *The New Palgrave Dictionary of Economics*, Springer, 1-11.
- Dring, C., L. Newman, and Hannah Wittman (2023). Assessing governability of agricultural systems: Municipal agricultural planning in Metro Vancouver, Canada, *Front. Sustain. Food Syst.* 6:855684
- Dongyu, Q., N. Ngcaba, R. Mubarak, (2022). *Building sustainable agrifood systems: legislation and governance*, UNEP, 15 JUL 2022.
- EC (2021). *Public Administration and Governance: BULGARIA*, European Commission.
- EU (2019). *European Governance*, EU.
- FAO (2023). *Governance for Agrifood Systems Transformation*, FAO.
- FMECD (2023). *Governance of Food Systems Transformation*, FMECD.
- Fukuyama, F. 2016. Governance: What Do We Know, and How Do We Know It? *Annual Review Political Sciences.* 19, 89–105.
- Furubotn, E., R. Richter (2005). *Institutions and Economic Theory: The Contribution of the New Institutional Economics*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Higgins, V. and G. Lawrence, 2005. *Agricultural Governance: Globalization and the New Politics of Regulation*, Routledge.
- Herrera, J. (2023). Rejecting the Social Contract: Criminal Governance, Agrarian Inequalities and the Autodefensa Movement in Michoacán, Mexico, *Journal of Latin American Studies*, 55, 51–76.
- Hospes, O. and A. Brons (2016). *Food System Governance*, *Systemic Literature Review*, Routledge.
- IoG (2003). *Principles for Good Governance in the 21st Century*, Institute of Governance.
- Ivanov, B. and H. Bachev (2024). How Good is the Governance of Bulgarian Agriculture?, *Economic Alternatives*, 2 .
- James, H., P. Klein, M. Sykuta (2011). The Adoption, Diffusion, and Evolution of Organizational Form: Insights from the Agrifood Sector, *Managerial and Decision Economics* 32(4), 243–59.
- Georgiev, M. (2013): Impact of the Administration Structure and Transaction Costs on the Agricultural Land Market, *Trakia Journal of Sciences*, 11(11), 527-534.
- Gillespie, S. and N. Nisbett (2019). Governance and Leadership in Agri-food Systems and Nutrition, in *Agriculture for Improved Nutrition: Seizing the Momentum*, eds S. Fan, S. Yosef and R. Pandya-Lorch, CAB International, 122-133.
- Katsamunska, P. (2019). Good Governance and Reform of Public Administration in Bulgaria, *Economic Alternatives*, 1, 52-60.

- Krustev, V. (2023). Assessment of the EU market farms sustainability based on a composite sustainability index, *Bulgarian Journal of Agricultural Sciences*, 29, 597–604.
- Leeuwis, C., B. Boogaard, K. Atta-Krah (2021). How food systems change (or not): governance implications for system transformation processes, *Food Security*, 13:761–780.
- Liljeblad, L., A. Kennedy (2018). *Food Systems Governance, Routledge Studies in Food, Society and the Environment*, Routledge.
- Martínez, J. and M. Rivera (2018). Territorial Governance and Social Innovation: The Cases of San Pedro Capula's Artisanal Cheese and the Rice (*Oryza Sativa*) of Morelos, Mexico, *Agriculture*, Volume 8 Issue 2, 10.3390/agriculture8020023
- Miranda, B., G. Fowler Monteiro, V. Rodrigues (2021). Circular agri-food systems: A governance perspective for the analysis of sustainable agri-food value chains, *Technological Forecasting and Social Change*, Volume 170, 120878
- Moragues-Faus, A. and T. Marsden (2017). The political ecology of food: Carving 'spaces of possibility' in a new research agenda, *Journal of Rural Studies*, Volume 55, 275–288.
- North, D. (1991). Institutions, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 5, 1, 97–112.
- OECD, 2015. *G20/OECD Principles of Corporate Governance*, OECD Publishing, Paris.
- Oñederra-Aramendi, A., M. Begiristain-Zubillaga, and M. Cuellar-Padilla (2023). Characterisation of food governance for alternative and sustainable food systems: a systematic review, *Agricultural and Food Economics*, 11:18.
- Osabohien, R., Ufua, D., Moses, C. L., & Osabuohien, E. (2020). Accountability in agricultural governance and food security in Nigeria. *Brazilian Journal of Food Technology*, 23.
- Ostrom, E. (2009). *Beyond Markets and States: Polycentric Governance of Complex Economic Systems*, Nobel Prize Lecture, December 8, 2009.
- Planas, J., A.Schuurman, Y. Segers (2022). *The formation of agricultural governance: the interplay between state and civil society in European agriculture, 1870-1940*, WASSRural and Environmental History.
- Ronaghi, M., M. Ronaghi , M. Kohansal (2020). *Agricultural Governance*, Verlag: GlobeEdit.
- Shah, T. and O. Riemer (2023). *Transforming Agri-food Systems via Inclusive, Rights-based Governance*, IISD.
- Scmitter, P., 2018. *Defining, explaining and, then, exploiting the elusive concept of 'governance'*, Springer Heidelberg.
- Sykuta, M. (2010). Concentration, Contracting and Competition: Problems In Using The Packers & Stockyards Act To Supplement Antitrust, *The CPI Antitrust Journal*, 4(2).
- Termeera, C., S. Drimie, John Ingram, L. Pereira, M. Whittingham (2018). A diagnostic framework for food system governance arrangements: The case of South Africa, *NJAS - Wageningen Journal of Life Sciences*, 84, 85-93.
- Terziev, D., P Zhou, R. Terziyska, D. Zhang (2018). Food Safety: Technologies and Governance, *Yearbook of UNWE*, 121-140.
- Torres-Salcido, G. and J. Sanz-Cañada (2018). Territorial Governance. A Comparative Research of Local Agro-Food Systems in Mexico, *Agriculture*, 8, 18.
- Vignola, R., P. Oosterveer, C. Béné (2021). *Conceptualising food system governance and its present challenges*, Wageningen University, Wageningen.

- Vinnari, E. and M. Vinnari (editors) (2019). *Sustainable governance and management of food systems. Ethical perspectives*, Conference Proceedings, Wageningen Academic Publishers.
- Vymětal, P. (2007). *Governance: Defining the Concept*, Faculty of International Relations, University of Economics, Prague, Working Papers, 1/2007
- Wolman, H., A. Levy, and D. Hincapie (2008). GOVERNMENT and GOVERNANCE, In Wolman et al., *Economic Competitiveness and the Determinants of Sub-National Area Economic Activity*.
- Weiss, T. (2000). Governance, good governance and global governance: conceptual and actual challenges, *Third World Quarterly*, Vol 21, No 5, 795– 814.
- Williamson, O., 2005. The Economics of Governance. *American Economic Review*, 95(2), 1-18.
- World Bank (2022!). *Worldwide Governance Indicators*. World Bank.
- UN (2015). *The Sustainable Development Goals (SDGs)*, United Nation.
- UN (2021). *Governance of Food Systems Transformation*, Policy Brief, UN Food system summit 2021.
- Yap, C. (2023). New geographical directions for food systems governance research, *Progress in Human Geography*, Volume 47, Issue 1, 66–84.
- В Хаджиева, Д Митова, М Анастасова, Х Башев, В Мицов (2005): Планиране на устойчивото развитие на земеделското стопанство, Икономика и управление на селското стопанство, 37-43.
- Х Башев (2006): Управление на аграрната и селска устойчивост, Икономика и управление на селското стопанство, 27-37.
- Н Bachev (2002): Study on land supply in Bulgarian farms, *Farm Management and Rural Planning* 3, 189-203.
- Н Bachev (2014): Екоуправление в селското стопанство, Икономическа мисъл, 29-55.
- Н Bachev (2012): Governing of Agro-Ecosystem Services in Bulgaria, *Research Topics in Agricultural and Applied Economics* 3, 94-129.
- Н Bachev, В Ivanov, А Sarov (2021): Assessing Governance Aspect of Agrarian Sustainability in Bulgaria, *Bulgarian Journal of Agricultural Sciences* 27 (3), 429–440.
- Н Bachev, М Kagatsume (2002): Governing of Financial Supply in Bulgarian Farms, *The Natural Resource Economics Review*, 131-150.
- Н BACHEV, D TERZIEV (2019): Sustainability of Agricultural Industries in Bulgaria, *Journal of Applied Economic Sciences* 14 (1).
- Н Bachev, N Koteva (2021): Reexamining Competitiveness of Bulgarian Farms, *Environmental Management: Ecosystems, Competitiveness and Waste Management*, Nova Science Publishers.
- Н Bachev, М Mihailova (2019): State, efficiency, and factors of development of the system of knowledge sharing, innovation and digitalization in agriculture.
- Х Башев, Д Ванев (2017): Управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост на земеделските стопанства, Икономика и управление на селското стопанство 1, 18-42.
- Н Bachev, Т Nanseki (2008): Risk Governance in Bulgarian Dairy Farming, paper presented at the 12th Congress of the European Association of Agricultural Economists “People, Food and Environments–Global.

- H Bachev (2023): Agrarian Governance–Who, What, Why, How, Where, When, Price, Level? Theoretical and Practical Research in Economic Fields (TPREF) 14 (27), 105-125.
- H Bachev (2020): Digitalisation of Bulgarian agriculture and rural areas, Journal Ikonomika i upravljenje na selskoto stopanstvo (Bulgarian Journal of Agricultural Economics and Management), Volume 65, Issue 2, 3-24.
- H Bachev (2016): Sustainability of farming enterprise-understanding, governance, evaluation, Journal Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка, Issue 2 (179), 6-15.
- X Башев, Н Котева, Д Митова, Б Иванов, М Анастасова-Чопева (2019): Оценка на устойчивостта на българското селско стопанство, ИАИ.
- X Башев, Ш Че (2018): Управление и оценка на аграрната устойчивост в България и Китай (GOVERNING AND ASSESSMENT OF AGRARIAN SUSTAINABILITY IN BULGARIA AND CHINA), Институт по аграрна икономика, София.
- X Башев, Н Котева, К Кънева, Пл Йовчевска, Д Митова, Б Иванов, Св Александрова, Д Тотева, А Саров, Е Соколова (2018): Система за оценка на устойчивостта на българското селско стопанство, Институт по аграрна икономика, София.
- Н Котева, X Башев, М Рисина, М Младенова (2009) Оценка на въздействието на ОСП на ЕС върху земеделските стопанства, Икономика и управление на селското стопанство, 16-25.